

А. С. Елеуова,

*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты*

ПРОФЕССОР Т.САЙРАМБАЕВТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛ СИНТАКСИСІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қазақ тіл білімінің қалыптасуы, бүгінгі даму қарқыны оның ірге тасын қалап, негізін салған ұлағатты есімдермен тығыз байланысты. Қазақ тіл білімінің тарихында қазақ тілін ғылым ретінде қалыптастырған, оның ғылыми-теориялық негізін қалаған ғалымдардың ерекше орны бар. Осы тұрғыда қазіргі қазақ тілі синтаксисінің қалыптасуы мен бүгінгі жай-күйі, көкейкесті мәселелерін танып білуде профессор Т.Сайрамбаевтың теориялық тұжырымдарын зерттеудің маңызы зор.

Қайсыбір ғалымның ғылыми тұжырымдары мен зерттеу бағыттарына сәйкес ұстанымдары көзі тірісінде қолдау тауып немесе кереғар пікір туындатса, ғалым дүниеден озғаннан кейін оның ғылыми бағыты негізгі сынақ – уақыт сынынан өтеді. Сөйтіп, тіл білімі тарихында қандай да бір ғылыми бағыттың негізділігі, өміршеңдігі уақытпен өлшенеді. Қай халықтың болмасын білім беру ісі мен ғылымының көш басында сол халықтың ғылымына, әдеби-мәдени, саяси өміріне еңбегін сіңірген ерен тұлғалардың тұратыны белгілі. Ғалымның үзеңгілес замандастары, тәлім-тәрбие, үлгі-өнегесін алған ізбасар шәкірттері сол ғалымның қалдырған мұрасының салмағына қарап, оның ғылымдағы орнын уақыт елегінен өткізіп, тарихи тұрғыдан таразылап, бағалайды. Қазақ тіл білімінің ғылыми-теориялық және әдістемелік жағынан даму мәселелеріне тоқталып, оның негізгі теориялық бағыт-бағдарын анықтап, қарқынды дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі – профессор Т.Сайрамбаев.

Ғалым синтаксис мәселелеріне тоқталғанда, ең алдымен, сөйлемді басты синтаксистік категория ретінде таниды. Сөйлемдердің тілтанудағы синтаксис ғылымының басты зерттеу нысаны болатындығы белгілі. Оның тіл жүйесіндегі ең басты бірлік болып анықталуының өзіндік дәлелді себебі бар. Әр деңгейдегі тілдік бірліктер: фонемалар, морфемалар, лексемалар, сөз тіркестері – түптеп келгенде, ең алдымен, тілдегі сөйлемдерді құрастыру үшін қызмет етуге жұмылады. Толық мағыналы сөздер, яғни лексемалар сөйлем құрылысында белгілі бір грамматикалық по-

зицияларға орналасып, сол арқылы сөйлем мүшелері қызметін атқарса, қосымшалар мен көмекші сөздер сол сөздерді, яғни сөйлем мүшелерін тұлғалары жағынан өзара грамматикалық байланысқа түсіріп, ал мағыналық жағынан сол сөйлем мүшелерінің, тіпті сөйлемдердің арасындағы синтаксистік мағыналарды, қатынастарды көрсетеді. Ал сөйлемдер солардың бәрін жинақтап тиянақтап тұрады. Сонымен, сөйлемге келгенде, тіл жүйесінің барлық тетіктері өздерінің негізгі, түпкі қызметтік мақсатына қол жеткізеді. Сөйтіп, біріншіден, сөйлеуші адамның айтайын деген ойын белгілі бір шамада тиянақтап жарыққа шығаруды қамтамасыз ететін, екіншіден, адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыру үшін тікелей қолданылатын бірліктер – сөйлемдер тілдік жүйедегі негізгі мақсаттарды орындайтын бірден-бір тірек болып табылады. Сөйлемнің осы жоғарыда аталған қасиеттері тіл білімінде оның негізгі белгілері ретінде танылатындығы профессор Т.Сайрамбаев зерттеулерінде орын алған.

Сөйлемнің басты белгілерінің ішіндегі ең бірегейлері ретінде сөйлемдер, ең алдымен, коммуникативтік және предикативтік бірлік ретінде танылып айқындалатыны, осы қызметтері арқылы сипатталып отыратыны белгілі.

Бұл жағдай енді предикативтілікті синтаксистік аспектілердің ара қатынасы тұрғысынан қарастыруға әкеледі. Ондай көзқарасты да Т.Сайрамбаев пікірлерінен көруге болады [1:6]. Ғалым сөйлемнің тұрлаулы мүшелерін зерттеуге арналған еңбегінде предикативтілік категориясы, яғни сөйлемнің предикативтілігін әдеттегі үш синтаксистік аспектіден немесе сөйлем құрылысының үш түрлі ұйымдасуынан – конструктивтік-грамматикалық, семантикалық-логикалық, сонымен қатар коммуникативтік-психологиялық аспектілерінен жинақталып шығып, олардың тығыз бірлігінен көрініс табады деп есептейді. Сөйлемнің құрылымында бұл үшеуі әрқашан бірігіп әрекет етеді. Сондықтан оларды жеке-жеке қарастыру тек қана қағидалық сипатта болады. Ғалым синтаксистегі ең басты категория – сөйлемнің мәнін айқындауды мақ-

сат етіп қояды. Осы бағыттағы ғалымның ізденістері соңғы кезеңде қарқынды дамып келе жатқан коммуникативтік синтаксис мәселелерін қамтитындығын көрсетеді.

Ғалым зерттеулерінде сөйлем мүшелерінің теориялық мәселелері де сөз болады. Қазақ тіл біліміндегі сөйлем мүшелерінің зерттелу тарихы, тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелердің жасалу жолдары, грамматикалық табиғаты, сөйлем мүшелерінің құрылымдық типтері Т.Сайрамбаев еңбектері негізінде зерттелген.

Ғалым Т.Сайрамбаев «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» атты еңбегінде: «Баяндауышсыз жалпы (атаулы сөйлем болмаса) сөйлем құралмаса керек. Баяндауыш – қай сөз табынан болмасын бәрібір сөйлемді тиянақтау жағынан, оны сөйлем дәрежесіне жеткізу жағынан қандай тұлғада, қай орында келуіне қарамастан басты тұлға. Дегенмен сөйлемді тиянақтау жағынан баяндауыш мүше басқа сөйлем мүшелерінен жеке дараланады», – деп, маңыздылығын баса көрсетеді және баяндауыштың төмендегідей негізгі қасиеттерін санап береді:

1. Баяндауыштың бастауышқа бағынышты сөйлем мүшесі екендігі;
2. Баяндауыштың сөйлемдегі ойды тиянақтайтындығы;
3. Баяндауыш бастауыштың әр түрлі қасиетін көрсететіндігі;
4. Баяндауыштың бастауышпен жақ, көпше, жекеше түрде үйлесуі;
5. Предикативтілікті білдіруі;
6. Сөйлемнің бас мүшесі екендігі [1:93].

Ал ғалымның тұрлаусыз мүшелердің теориялық мәселелеріне арналған зерттеулерінде сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің сипаты, олардың жасалу жолдары тармақталады [2:3].

Т.Сайрамбаев еңбектерінде жай сөйлемнің құрылымдық түрлері, олардың жасалу тәсілдері, интонациялық, грамматикалық белгілері анықталып, сол негізде қазақ тілі білімінде жай сөйлемдердің грамматикалық бірізділігі сақталды. Мысалы, қазақ тілінің синтаксисіне арналған оқулығында ғалым бір ғана толымсыз сөйлемдердің табиғатын тану үшін мынадай анықтама береді: «Ойға қатысты мүшелері түгел айтылмаған олқы сөйлемдер толымсыз болады» [4:226-227]. Бұндай ойға қажетті сөйлем мүшелерінің бірі жоқ болатын сөйлемдер, яғни толымсыз сөйлемдер туралы түрлі ыңғайдағы көзқарастар бар. Толымсыз сөйлемнің «өмір сүруін» контекспен және жағдаятпен байланыстырып, олардан тыс алғанда

сөйлемнің мағыналық құрылымындағы толымсыздықты сол контекстегі бар сөзбен толықтыру арқылы немесе жағдаяттық ыңғайда түсінуге болады дейтін пікірлер де кездеседі [5:16]. Бұл қысқаша шолу қазақ тіл білімінде толымсыз сөйлемдердің тілдік табиғатын тануға бағытталған сан қырлы зерттеулердің бар екендігін көрсетеді.

Ғалым зерттеулерінде тілдегі ықшамдау, үнемдеу заңдылықтары да сөз болады. Қазақ тіліндегі сөйлем құрылысының ықшамдалуына қатысты Т. Сайрамбаев: «... синтаксистік экономияда да, негізінде, біріншіден, толық сөйлемнен толымсыз сөйлемге ауысу процесі пайда болады, екіншіден, белгілі бір сөйлем мүшесі қызметіндегі сөздер түсіп қалуы – басты фактор, үшіншіден, түсіп қалған сөздің қызметін басқа сөздер уақытша атқаруға тиіс болады, төртіншіден, соңғы қызмет атқарушы сөздің семантикасы бұрынғыға қарағанда қалай да молая түседі, бесіншіден, түсіп қалған сөз көбіне сөйлем мағынасынан белгілі болып тұрады, алтыншыдан, ондай экономияға түсетін сөз таптары көбіне зат есімдер, ал зат есім орнына жұмсалатын сөз таптарының көбіне бұрын анықтауыш қызметінде жұмсалуға тиісті сын есімдер, сан есімдер, есімше және кейде кейбір көмекші сөздер түйдекті тіркестер құрамында ғана жұмсалады...», – деп көрсеткен [6:135-136].

Сөйлемнің нақты коммуникативтік бірлік (айтылым) ретінде қолданылуы сөйлемнің қоғамдағы негізгі қызметтерінің бірін құрайды. Ол синтаксистік жүйеде екі жағынан, сөйлем және айтылым арасынан көрінеді. Сөйлемді қатысымдық құрылым (коммуникативтік аспект) тұрғысынан зерттеу дегеніміз, сөйлемді адамдардың пікір алмасуы кезінде пайдаланылатын құрал ретінде қолданғанда болатын логикалық байланыстар ыңғайында зерттеу болып шығады. Сөйлемнің шегі мен айтылымның шекарасы бір-біріне тура келмеуі мүмкін. Біртұтас грамматикалық құрылым хабарлаудың бөлек қатары болып бөлшектенуі мүмкін, бұндай көрініс лингвистикада «парцелляция» деп аталады. Парцелляция – стильдік-экспрессивтік мақсатта сөйлемді ерекше интонация арқылы әдейі жеке бөлшектерге, фразаларға бөліп айту [7:247]. Орыс тіл білімінде жеке-леген зерттеулерде бұл құбылысқа қатысты жалпылама түсінік берілгенімен, арнайы зерттеу нысаны болмағаны белгілі. Қазақ тіл білімінде «парцелляция» құбылысының табиғаты-

на Т.Сайрамбаев зерттеулерінде кеңінен түсінік берілген. Парцелляция жеке сөзді, сөз тіркесті, сөйлемді болып, өзі қатысты сөйлемнің, біріншіден, айрылмас бір бөлшегі іспеттес, екіншіден, мағыналық жағынан тиянақтаушы, үшіншіден, сөйлемнің өн бойына, не жеке бір мүшесіне қатыстылығы, төртіншіден, өзіне қатысты сөздермен әдеттегі айқындауыштар сияқты тұлғалық жағынан кейде ұқсас, кейде ұқсас еместігімен де ерекшеленеді. Бұған қарағанда, ондай синтаксистік топтар қалайда өзі қатысты сөйлемнің ажырамас бір бөлігі, айқындауышы тәрізді, олар өз алдына жеке қолданылмайды, алдыңғы сөйлемнен бөліне алмайтын синтаксистік қосалқы топтар. Олардың үш түрлі тұлғада жұмсалатынын тілдік деректер дәлелдейді. Сондықтан парцелляция сөз тіркесі, сөйлем мүшесі және сөйлемдік жағынан топтастырылады. Қазіргі әдеби тіліміздің материалдарына қарағанда, парцелляция мәселесі тілімізге толық енді деп айта аламыз [8:229-230].

Профессор Т.Сайрамбаевтың зерттеулері қазақ тіл білімінің бүгінгі дамуы мен оның өзекті мәселелерін шешуде ғылыми-теориялық құндылығын жоймайды. Біз жоғарыда ғалым зерттеулеріне арқау болған қазақ тілі синтаксисінің кейбір мәселелеріне ғана тоқ-

талдық. Әрине, бір мақала деңгейінде ғалым зерттеулерінің нәтижелері туралы толыққанды талдау жасау мүмкін емес. Ғалымның еңбектері қазақ тілі синтаксисінің теориялық бағыт-бағдарын анықтауда бағдарламалық мәні бар, қазіргі синтаксистің өзекті мәселелерін шешуде баға жетпес мұра. Ендеше, ғалымның қазақ тілі синтаксисінің қалыптасуына сіңірген еңбегінің мәнін ашу, ғылымдағы ұстанымдарын айқындап, жалпы тіл білімінде, соның ішінде қазақ тіл білімінде қалыптасқан теориялық тұжырымдармен салыстыра зерттеу, сөйтіп, ғалым мұрасына лайықты баға беру болашақтың еншісі.

1. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 168 б.
2. Сайрамбаев Т. Есім пысықтауыш. – Алматы: Санат, 1976. – 48 б.
3. Сайрамбаев Т., Өмірбекова Р. Анықтауыш, оның кейбір жасалу жолдары. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1995. – 41 б.
4. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Санат, 1997. – 286 б.
5. Ардентов Б.П. Номинативные предложения в современном русском языке. – Кишинев, 1959. – 211 с.
6. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 186 б.
7. Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
8. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Санат, 2003. – 240 б.

А. С. Елеуова

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СИНТАКСИСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА Т.САЙРАМБАЕВА

В статье анализируются научно-теоретические основы синтаксиса казахского языка в исследованиях профессора Т.Сайрамбаева.

A. S. Eleuova

SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASIS OF THE SYNTAX OF THE KAZAKH LANGUAGE IN THE RESEARCH OF PROFESSOR T.SAYRAMBAEV

The article examines the scientific and theoretical basis of the Kazakh language syntax in the research of Professor T.Sayrambaev.

М. М. Төлеуп,

Алматы энергетика және байланыс университеті, e-mail: mira-abay@mail.ru

Т. САЙРАМБАЕВТЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСІ МЕН СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Профессор Талғат Сайрамбаевты қазақ тілі синтаксисінің күрделі мәселелерін терең де, жан-жақты зерттеп, XX ғасырдағы қазақ тіл білімінің қалыптасып, дамуына зор үлес қосқан ірі ғалым ретінде танимыз. Ғалымның

еңбектері ғалымдар мен ізденушілерден бастап, студенттер мен оқушыларға қазақ тіл білімінен академиялық білім беру құралы ретінде жемісті пайдаланылып жүргені белгілі.